

KIRJAKEELE MITU TAHKU

Emakeelt, esimest keelt õpib inimene teistelt, teiste kõnet jälgides ja imiteerides. Ei keele õppimine ega kõnelemine ei ole üldiselt teadvustatud: tavaline kõneleja ei mõtle keelele, mida ta kasutab. Kirjutades on olukord teine: kirjutamine nõuab rohkem tähelepanu ka keelele. Nii on igas keeles olemas sõna kirjatähe või kirjamärgi tähenduses, ei ole aga häälikut tähendavat sõna, mis on eesti keeleski hiline moodustis. On lausa üllatav, kui vähe on eesti keeles ja teistes mulle teada olevates keeltes metakeelt, keele enda kohta käivaid sõnu. Eesti keeles on neid ainult kaks: *keel* ja *sõna*. Esimene neist on muidugi metafoor nagu muudeski keeltes (vene *язык*, ladina *lingua*, kreeka *glossa*, ketšua *simi* 'suu'). See tähendab, et lapsed omandasid ning omandavad nüüdki emakeele keerulise struktuuri ilma metakeele, keele kirjelduse abita. Nii võrd kuivõrd kirjaoskuseta kultuuris täiskasvanud lastele emakeelt õpetavad, teevad nad seda samuti ainult näidete, keele enda abil, öeldes näiteks: „Ära ütle *mina ei tulen*, vaid *mina ei tule*”.

Keelt kirjeldav metakeel on seega üpris hiline nähtus, keel on tekkinud ja arenenud ning areneb valdavalt nüüdki sellest metakeelest sõltumata. Meie keeleline tegevus sarnaneb oma teadvustamatuses, automaatsuses selliste elementaarsete kehaliste tegevustega nagu käimine või esemete haaramine või viskamine ning erineb tegevustest, mida peame teadlikult õppima – näiteks arvutamist või kirjutamisest. Kirjutamine on teistsugune tegevus ja see, et inimene hakkas kõneldud keelt kirjutama, tähendas suurt muutust suhtumises keelesse, keele teadvustumist, metakeele teket, milles saab kirjeldada keelt ennast.

Kõneldav keel, de Saussure'i *parole*, eksisteerib ajamõõtes, öeldut saab ainult mäletada, teadvuses reprodutseerida, tema juurde tagasi minna, teda muuta ei saa. Mis on öeldud, on öeldud. Kirjutatu sarnaneb pildiga, eksisteerides ka ruumis. Kirjutatut saame muuta, kustutada, hävitada. Saame tagasi minna kirjutatud teksti algusse, seda uuesti üle lugeda. Ruumis saame liikuda edasi-tagasi, ajas ainult edasi. Igasugune kiri, olgu hieroglüüfiline, silbiline või foneetiline, sünnib siis, kui ühendatakse ruumiline pilt ja ajaline häälik, kui keel saab aegruumiliseks. Kiri algab siis, kui pilt, tavaliselt üsna skemaatiline pilt, hakkab märkima morfeemi, mis kõlab sarnaselt sellel pildil kujutatuga. Eesti keeles võiks näiteks tule kujutis tähistada *tulema*-verbi, *kukk* võiks märkida ka kukkumist. Selline teadvustamata keele analüüs, sarnasuste ja korduste märkimine ning kasutamine on tekkinud ammu enne kirjakeelt. Keele foneetika tundmisele toetuvad näiteks riimid, alliteratsioonid ja mitmed muudki nähtused. Kahtlemata tajuti ka muiste hästi, kas inimese hääldus on normaalne või hälbib sellest, olgu mõne kõnedefekti tõttu või räägib ta võõra aktsendiga. Keelt kui võimalust vahet teha oma ja võõra vahel kasutasid näiteks muistsed juudid. Kohtumõistjate raamat Piiblis jutustab, kuidas sõjas Gileadi ja Efraimi hõimude vahel võidukad gileadlased tundsid efraimlased ära sellest, et nood ei suutnud hääldada sõna *shiboleth* 'viljapää'. Sõnast *šiboleth* ~ *shibbolet* on saanud termin, mida näiteks Wikipedia määratleb nii: *...any distinguishing practice that is indicative of one's social or regional origin* ('...igasugune eristav tegevus, mis osutab inimese sotsiaalsele või piirkondlikule päritolule').

Foneetiline kiri, mis kujunes väga võimalikult välja ajaloos vaid ühel korral – tõenäolikkult Vahemere piirkonna foiniiklastel –, nõuab keeletaju teadvustamist. Kirjatäht, üks märk alfabeedis, on märk ka sellest, et inimesed lugesid hulga kõnesegmente üheks ja samaks keele elemendiks, tänapäeva mõttes foneemiks. Sõnade sarnasust tajuti kahtlemata varemgi, mida tõendavad ka kirjakeeleta rahvaste folklooris esinevad alliteratsioonid, assonantsid ja riimid. Rahvalaulik(ud), kellelt pärinevad read, nagu *kuked kulda, kanad karda, haned haljasta hõbedat*, pidid mingil viisil sedastama foneemid *k, h, u* ja *a*. See on aga vaid osa reeglitest, mida meie regivärsi sepiastaja ja seda vähestegi modifikatsioonidega esitaja pidi järgima – teadvustamata. On tähendusrikas, et ärkamisaja luuletajad Kreutzwaldiga alustades ei tunnud neid reegleid korralikult ja nii on näiteks „Kalevipojas” või Kreutzwaldi poolt ehtsatena esitatud regivärsilistes loitsudes lihtne eristada ehtsat materjali Lauluisa omaloomingust. Esimene luuletaja, kes regivärsi reegleid tundis ja ka loovalt, kuigi veidi ülepingsutatult nagu Villem Ridalagi kasutas, oli nähtavasti Gustav Suits, kes 1920. avaldas tsüklikese „Uusi keeli vanal kandlel” (Sarv 2008).

Kiri ei ole aga tekkinud foneetilise kirjajana, vaid ideogrammidena, piltkirjana, mis hiljem arenes hieroglüüfkirjaks, kus suur osa märke koosnes kahest elemendist, foneetilisest ja mõistelisest. Kui eesti keelt kirjutatakse nagu hiina keelt, võiks sõna *tulema* märk näiteks sisaldada tule märki ning liikumist tähistavat märki, näiteks jalga. Omaette huvitav küsimus on, mis roll on kirja kujunemises olnud žestidel, kui palju on vanades kirjasüsteemides žestidest tuletatud märke. Siin on tegu juba kahekordse semioosisega, kus üks algne märk saab aluseks sekundaarsele märgile.

Nii on kirjaoskuse eelduseks inimeste keeleanalüüsivõime, teadvustamata oskus tabada kõnevoolus korduvaid ja sarnaseid elemente ja nende alusel konstrueerida mingi mentaalne pilt keelest, tema elementidest ja nende paigutuse ning kasutamise reeglipärast. Mis lubab keeleelemente ka rekonstrueerida, leida neid säält, kus neid füüsiliselt-foneetiliselt ei ole, näiteks samastada kõnes kuulnud vorm *ütsin* sõnaga *ütlesin* või leida inimkeele elemente ka muude loomade häälitustes, näiteks linnulaulus (Mäger 1994, *passim*), olgu siis naljatades või tõsiselt, parema võimaluse puudumisel.

Kõne loomulikud segmendid on silbid ja sõnad, mida saab hääldada ka omaette. Silpidest koosnevad mitmesugused tähenduseta või väga häguse tähendusega lallitused, nagu *taruirararaa, nadinunnadi, alleaa, trullallaa, tum-mairassa, sing sale proo, kivirünta punta änta* jne, jne. Nende päritolu, mis on vahel päris huvitav, siin asjasse ei puutu. Omaette häälitused on ainult konsonantidest koosnevad *ssss, pst, tsst, trrr* ja veel mõned sellised, mis aga asuvad kuskil inimkeele või vähemalt meile tuttavamate keelte ja lihtsalt häälitustes, loodushälte matkimise piiril. Lauludes, kus kohtame ohtralt nonsenssilpe, sääraseid konsonantseid ühendeid ei esine.

Seda, et keelekasutajad on mingil määral teadlikud silbi olemasolust, näitab silpide kordamine lallitustes, nagu *oi-oi-oi, tsuhh-tsuuh-tsuuh, kopp-kopp-kopp*. Sõna on samuti midagi kõneleja-le reaalselt. Sõna on meile tuttavates keeltes ennekõike minimaalne võimalik vastus küsimusele. „Kus on Peeter?” – „Toas.” „Mis ta säält teeb?” – „Loeb.” „Mida?” – „Raha.” „Kas tal on palju raha?” – „On.”

See, mida nimetatakse grammatikaks, on traditsiooniliselt olnud peamiselt niisuguste minimaalsete fraaside omavaheliste suhete analüüs. Gram-

matika selgitab, mil kombel kuuluvad kokku minimaalsed fraasid, nagu *tuba*, *toa*, *tuppa* või *loeb*, *luges*, *lugeda*, ning kuidas neid isekeskis ühendatakse. Kõneleja grammatika on oluline osa keeleoskusest ja sellisena teadvustamata ning erineb grammatikute grammatikast. Kõneleja grammatikas on silbid sama olulised kui sõnad. Kirja tekkes on just silpide võrdlemisel, nende sarnasuste ja erinevuste analüüsil olnud määrav tähendus. Silpkirjad on tänini olulisi kirjatüüpe. Sellised on jaapani hiragana ja katakana ning korea hangul, silpkirja ja alfabeetilise kirja vahel asuvad India kirjad, kus lühikesi vokaale kirjutatakse abimärkidena konsonantide kohal, nagu prantslased märgivad oma aktsente, ning araabia ja heebrea kiri, kus lühikesi vokaale tavaliselt ei märgitagi. Keeltes, kus tekkis meile tuttav kiri, on vokaale palju vähem kui konsonante ja semiidi keeltes nagu egiptuse keeleski on sõna vokalism enamasti määratud rohkem tema grammatikast kui leksikaalsest tähendusest: nii ei ole araabia ja heebrea keele oskajal olulist vajadust märkida vokaale. Mis on araabia keele puhul ka mugavam, kuna eri murretes hääldatakse vokaale erinevalt ja vahel jäetakse nad hoopis häälendamata: nii on kirjakeelne *karim* 'suuremeelne' murretes *kerim* või *krim*. Kui kirja semiitidel üle võtsid rahvad, kelle keeles vokaalide paigutumine ei allu samal määral grammatilistele reeglitele, sai vokaalide märkimine vajalikuks ning nad muutusid täieõiguslikeks tähtedeks konsonantide kõrval. Nii sündis näiteks kreeka ja etruski keelega, ilmselt tänu sellele, et neis keeltes on silpe rohkem ja nende ehitus keerulisem kui semiidi ja egiptuse keeltes.

Kirja kujunemine-arenemine annab sel kombel huvitava pildi keelekasutajate võimest oma keelt analüüsida, inimeste nn sisemisest grammatikast. Keelekasutajate lähenemine keelele on

pigem wittgensteinlik kui aristotellik: ei opereerita defineeritud selgepiiriliste mõistetega, kategooriad, nagu sõna, silp, konsonant ja vokaal, on mõnevõrra hägusad. Mida näitab kas või see, et mõnes keeles kirjutatakse sidesõna *ja* (näiteks heebrea *wa*) järgneva sõnaga kokku, mõnes keeles, nagu eesti keel, lahku. Ladina keeles on sõnake *que* eelneva sõnaga kokku kirjutatud, sõnake *et* aga seisab kirjas omaette. Grammatikud on teinud suuri pingutusi, et kirjeldada keeli aristotellikult, panna täpselt paika, mis on sõna, mis ei, mis on määrus, mis kaudsihitis, mis partikkel ja mis sufiks. Need pingutused ei ole seni õnnestunud ja vaevalt õnnestuvadki. Keelekasutajate oma metakeel, olgu siis teadvustamata (*mentalese* vms) või teadvustatud, ei põhine definitsioonidel, rangetel vahetegemistel, vaid prototüüpidel. On hulk sõnu, millega keelekasutaja käitub nagu tüüpiliste sõnadega, mis siis ongi kujundanud prototüüpilise mõiste "sõna": *kivi*, *jõgi*, *kuuleb*, *näeb*, *mina*... On aga objekte, mida ei paigutata kindlalt ühesegi kategooriasse, nagu vähemalt osa sidesõnu ja partikleid.

Enamikus keeltes kirjutatakse potentsiaalsed sõnad sõnavahega; see tava on üldistunud uuematel aegadel, vanemate tekstide uurijatel on tihti tegemist laamadega, kus pole sõnaga lausevahesid, samuti mitte kirjavahe märke. Arvan, et meie sisemise grammatika mittearistotelliku iseloomuga võiksid rohkem arvestada nii grammatikud kui ka keelekorraldajad. Jõuaksime keele mõistmisele ja seletamisele ligemale, kui lähtuksime inimmõtlemisele omasemast hägusast loogikast, mis on samuti meie loomuliku keelekasutuse, nii keele kui ka maailma kirjeldamise loogika. Et maailmas hakkama saada, pidi inimene teda nägema ja kirjeldama, toetudes rohkem tavalisele ja sarnasele kui tavatule ja erinevale. Teisiti öeldes on meie mõtlemises liigieri-

sused, *differentia specifica*'d ja piirid olnud palju väiksema kaaluga kui sarnasused. Defineerimisele, piiritõmbamisele keskenduv keel on uueaegne nähtus, mille tekkimisel kirjaoskusel, kirjakeele olemasolul on kindlasti oma roll. Platoni filosoofiat, kus primaarsed on ideed, asjade muutumatud algkujutised, vaevalt oleks saanud tekkida, kui kreeklastel poleks olnud pilte, kujusid ja kirja, kirjutatud tekste, mis koosnevad diskreetsetest märkidest ja on läbi aja iseendaga identsed, vastandudes kõnevoolule ja maailma enda muutumisele. Kõne, Saussure'i *parole*, on pigem osa sellest muutuvast, voolavast maailmast, keel aga näib olevat midagi püsivat, kindlat. Keelt saab sellises vastanduses näha koosnevana sõnadest (strukturealistlikumalt väljendudes morfeemidest) ja reeglitest, mis lubavad nendest sõnadest või morfeemidest moodustada fraase, lauseid, tekste. Keel on püsiv, keel lubab meil piiratud materjalist genereerida lõputu hulga tekste.

Niisuguses platoonilises tõlgenduses saab keel endale ka osa aupaistest, mis platooniline maailmavaade ideedele, arhetüüpsetele märkidele omistab. Ideed on tõelisemad kui muutlik maailm. Keel on tõelisem kui kõne. Sõnadel, keele põhilistel märkidel, on oma roll jumalikus maailmasüsteemis. Sõnadega on maailm loodud, sõna on *logos*, mis tähendab ka korda, maailmakorda üldse. Johannese evangeeliumi alguses „lihaks saanud sõna” ei ole kõne sõna, vaid keele sõna, jumalik sõna, millel on kindel kuju ja võib-olla juba Jumala enda antud tähendus. Platoonilises nägemuses on maailma asjadel-nähtustel ja keele sõnadel immanentne seos. Selline arusaam keelemärkide, isegi keeleelementide ja maailma süvaseosest elab edasi kabalistikas ja mõnedes islami müstika vooludes, kus maailma usutakse koosnevat alfabeedi tähtedest (Dornseiff 1994). Siin pole

ülearune meenutada, et antiikajal kasutasid nii kreeklased kui ka juudid numbrite märkimiseks kirjatähti, niisiis võis maailma näha nii tähtede kui ka numbrite kombinatsioonina, Jumalat või jumalaid kas suurte sõnameistritena või suurte matemaatikute-na. Kultuuriloolane Robert Eisler on eelmise sajandi algul osutanud sellele, et muistsete joonia filosoofide väiteid, et kõik on tekkinud veest, tulest või millestki muust, tasub vaadelda ka numeroloogilisest aspektist, asendades tähed neis sõnades numbritega (Eisler 1910). See on praktika, mida kabalistid kasutavad gematria nime all tänini ja mis on mõne piiblitõlgenduse kaudu ulatunud ka maailma ajakirjandusse.

Kirjasõna on mitmes kultuuris ja religioonis saanud erilise tähenduse. Juudid ja kristlased säevad oma elu Jumala sõna järgi. Islamis loetakse päris religioonideks ainult neid, kellel on ette näidata pühakirjad – nemad on raamaturahvas, *ahl-ul-kitāb*; pühakirjata rahvad on päris paganad, kes elavad vaimupimeduses ja kelle uskumused ei vääri mingit respekti. Pühakirjadest kõige ülem on muidugi Koraan, mille iga sõna ja täht on pühad ja milles mõne koolkonna arvates on peidus kõik võimalik teadmine maailmast. Ainult kirjutatud tekstis võib loendada sõnu, silpe või (nagu hiina tekstides) märke. Mõnel puhul on sõnade-märkide arv tekstis olnud oluline. Oletatakse, et Laozi „Daodejingi” on kohendatud, et temas oleks enam-vähem täpselt 5000 märki.

Kui nüüd tuleme tagasi tõlkimise juurde, siis on selge, et täpne, säählulgas mõnikord vajalikuks peetud sõnasõnaline tõlkimine on võimalik ainult säähl, kus on olemas kirjaoskus, kus kirjalikud tekstid on oluline osa kultuurist. Tõlkimine on võimalik ka vaid siis, kui ühes kultuuris tekib vajadus omaks võtta teise kultuuri väärtuslikke tekste,

mis siis tuleb teises keeles edasi anda võimalikult moonutamata. Tekste on omaks võetud tegelikult ammu enne kirja teket, muinasjutud on jutustatuna rännanud Indiast Irimaani ja Jakuu-tiast Eestini. Võrreldes omavahel näiteks Aarne–Thompsoni kataloogis sama koodi kandvat muinasjuttu eri paikades, näeme, kuidas sääl, kus domineerisid suuline kõne ja suuline pärimus, tekste edasi anti, neid mugandades ja teisendades. Sellist juttude ja jutumotiivide levimist keelest keelde, kultuurist kultuuri, kihelkonnast kihelkonda ei saa nimetada tõlkimiseks, see on ümberjutustamine, vanem viis samu mõtteid, sama lugu teiste sõnadega edasi anda. Ümberjutustamine ei opereeri sõnadega, vaid mõtetega, seikadega, motiividega.

On oluline vahe, kas tõlgime suulist kõnet või kirjutatud teksti. Mul pole andmeid selle kohta, kas kirjaoskusega kultuurides on midagi, mida võiks nimetada sünkroontõlkeks. Wikipedias sordides leian saidi http://lrc.wfu.edu/community_interpreting/pages/history.htm, kus mainitakse, et vanas Egiptuses oli juba 3000 aastat tagasi olemas hieroglüüf tõlgi tähenduses. Egiptuse kultuur on üks esimesi, kus kujunes kiri, nii oli tõlkidel siingi võimalus teha märkmeid. Tänapäevane sünkroontõlge sai võimalikuks alles tänu elektroonika edusammudele. Igasugune tõlgi töö, olgu tegu sünkroonse või järjestikulise tõlkega (*consecutive interpretation*), nõuab päälle täiusliku kahe keele oskuse ka suurepärasest mälu: kui tegu on pikemate kõnelõikudega, teeb tõlk enamasti märkmeid. Tõlk ei tõlgi sõnu ega enamasti ka mitte mõisteid, vaid mõtet. Tal on omajagu vabadust selles, kuidas mõtet sõnastada. Nii on tõlk omal kombel endiste jutuvestjate järglane, jätkab nende traditsiooni. Tõlkija kuulub juba uude, kirjakeelega koos tekkinud traditsiooni. Tõlkija tõlgib juba tingimata ka mõisteid.

Siin sobib viidata Johannes Becherti arutlusele selle üle, mis vahe on kõneleja sõnal ja grammatiku sõnal. Bechert kirjutab, et kõneleja sõna hõlmab rohkem kui grammatiku sõna, on fraas, lause või tekstilõik, midagi, mis on ka paras tükk maailma (*a good piece of the world*) (Bechert 1990: 115–116). Tõlk, suulise kõne ümberpanija töötab siis valdavalt kõneleja sõnadega, võiks öelda, mõtetega, mitte mõistetega. Tõlkija, tekstide ümberpanija töötab hoopis rohkem grammatiku sõnadega, keskendub sageli just sõnadele. Eriti markantne on see siis, kui tegu on religioosses või näiteks poliitilises mõttes tähtsa tekstiga, mida peab tõlkima võimalikult täpselt. Läänemaailmas mõjutab tõlkimist nii praktiliselt kui ka teoreetiliselt kaks aastatuhandet vajadus anda mitmetes keeltes edasi Jumala Sõna. Indias, Tiibetis ja Hiinas tõlgitakse hoolikalt buddhistlikke tekste, keskaja araabia maailmas kreeka filosoofe, renessansiaegses Euroopas vastleitud kreeka tekste ja araabia filosoofe ning õpetlasi. Selline tõlkimine on midagi muud kui varasem muinasjuttude ümberpanek-ümberjutustamine.

Endastmõistetavalt tuleb püha teksti tõlkides kaaluda igat sõna, igat mõistet, sest sõnadel ja mõistetel on siin tekstis absoluutne autoriteet. Mis viib mõnel puhul selleni, et tõlkimisest üldse loobutakse või siis ei peeta tõlget originaaliga samaväärseks, nagu on Koraaniga islamiilmal. Ka katoliku kirik on kaua aega pidanud ainsaks autoriteetseks Piibliksi ladinakeelset *Vulgata*'t. Selline suhtumine ahendas keskajal ja hiljemgi rahvakeelte kasutusfääri ja alandas nende staatust. Pole juhus, et mõnel pool Euroopas tähendab omakeelse Piibli ilmumine murrangut nii kultuuris kui ka keeles: saksa kirja-keele üheks loojaks peetakse Martin Lutherit, inglise keeleruumis oli kaua aega eriline koht kuningas James I nõu ja nõudmiste järgi valminud piibli-

tõlkel, nn *King James Version*'il. Oma ranguses läksid kõige kaugemale arvatavasti sanskriti keelest tiibeti keelde tõlkijad, kes muretsesid ennekõike buddhistlike tekstide korrektse edasiantõlmise eest. Selleks töötati välja eriline keel, kus isegi igale sanskriti abimorfeemile (näiteks prefiksitele) vastas sageli mingi tiibeti silp. Sean Gaffney sõnade järge on tegemist suuresti kunstliku keelega, mis „oma täielikus tähtsuhelises, grammatikas, sõnavaras ja stiilis on täiesti võõras mis tahes tiibeti kirjakeele stiilile” (Gaffney 2000: 7).

Tiibeti kultuur on markantsemaid näiteid kultuurist, mille põhitekstid on tõlgitud teisest keelest ja mille kirjakeelt on väga tugevasti mõjutanud teise keele leksika ja grammatika. Ent see käib suuremal või vähemal määral ka läänemaiste kultuuride kohta. Eriline suhtumine keelesse, grammatikute sõna eriline tähtsustamine on jätnud oma jälje ka siin. Oluline osa meie teaduslikke, eriti aga filosoofilisi diskussioone keskendub sõnadele-mõistetele, milles võidakse näha maailma enda või siis oluliste teooriate põhilisi ehituskive. Kasutan siin soomeugrilikult sõnapaari sõna-mõiste, kuna tegelikult on tegemist sama asjaga, mille täpne, aristotellik defineerimine tõenäolikuks ei ole võimalik. Igasugune tõlkimine on siis sõnade-mõistete tõlkimine. Selline tõlkimine eeldab tõlgitavust, seda, et ühes keeles kirjutatud tekstile on võimalik leida-luua teises keeles kirjutatud tekst, mis on esimesega semantiliselt ja pragmaatiliselt identne. Veel enam, eeldatakse ka, et ühe keele sõnadele-mõistetele vastavad teise keele sõnad-mõisted. Kui selliseid vasteid pole, tuleb nad luua, tuletada. Misjonärid nii Eestis kui ka Lõunamere saartel (selle kohta on palju näiteid Peter Mühlhäusleril, vt Mühlhäusler 1996) on arvanud, et kohalik keel on vaene ja vilets, kuna selles pole vasteid kristliku teoloogia põhiterminitele. Kujutelm, et mõnes

kultuuris võiks arendada teadust, filosoofiat või teoloogiat, mis lähtub mingist teisest sõnade-mõistete süsteemist, on võõras tänapäeva läänemaisele ning ilmselt ka idamaisele mõtlemisele. Elame üpris keele- ja sõnakeskses maailmas.

Kui, nagu nimetatud, kirjaoskuseta või napi kirjaoskusega kultuuris on põhiliseks edasiantavaks kultuuriühikuks – meemiks – mõte, jutt, jutumotiiv, arvamus ja neid väljendav tekst, siis kirjaoskusega kultuuris on selleks saanud sõna-mõiste. Oleme liikunud keele teadlikus või teadmatuse analüüsis „allapoole”, keskendudes väiksematele üksustele.

Eesti kultuur nagu paljud teised väikerahvaste kultuurid Euroopas ja mujalgi on valdavalt tõlkekultuur, milles kirjakeele arendamine on tähendanud, et eesti keelest on püütud luua meedium, mis lubab võimalikult adekvaatselt tõlkida põhiliste läänemaiste keelte tekste, on need siis vaimulikud või ilmalikud. Tõlkimisel tuleb põhimõisteid väljendavad sõnad edasi anda samuti sõnadega. See on nõudnud tõlkijatelt – meie teadlased, filosoofid ja filoloogid on alati ka tõlkijad – suuri pingutusi ja tulemused pole alati rahuldanud ei tõlkevastete loojaid ega kasutajaid. Markantsemaid näiteid sellistest pingutustest on meie Heideggeri-tõlkijate püüded leida eestikeelseid vasteid selle filosoofi eripärastele, väga saksapärasele sõnadele-mõistetele, millest olen ka kirjutanud (Kaplinski 2002; 2009).

Analüüsides sellise sõna- ja mõistekeskse lähenemise eeldusi, võime tõeada, et lähtutakse tegelikult eeldusest, et on olemas üksainus keel, samahästi siis üksainus mõiste-sõnaraamat, millele eri keeltes vastavad erinevad hääliku- või tähekombinatsioonid. Keelte erinevus taandub pelgale foneetilisele erinevusele. Eesti keel oleks siis lihtsalt keel, kus euro-universaalseid mõisteid ja mõtteid väljendatakse eestipäraste

silpidega. Kuna tahame oma tekstides väljendada-kirjeldada tegelikkust ja usume, et seda ka teeme, on meie eeldus õigupoolest veel tugevam: usume, et tegelikkusele vastavad meie tekstide kõige väiksemad üksused – sõnad. Arusaam, mis ei ole väga kaugel klassikalise platonismi ideedeusust. Mille juurde kuulub ka usk, et igal sõnal on selgelt piiritletud tähendus. Usuvaide, mis alati ei kehti ka nimisõnade puhul, nii saavad paljud praeguses eesti kõnekeeles jõudsalt levivad *kas*-liitelised sõnad selge tähenduse alles kontekstis (Kaplinski 2011: 55–57).

Ühe kultuuriipiirkonna keeled jagunevad kesketeks keelteks, millest tõlgitakse, ja perifeerseteks keelteks, millesse tõlgitakse. Keskseid keeli võib olla üks nagu Kaug-Idas hiina või islami maailmas araabia keel. Euroopas pole sellist üht keelt keskajast alates olnud, ikka on tegemist olnud mitme suure keelega, mille osakaal ning prestiiž on kõikunud. Prestiizsemad keeled on Euroopas olnud ladina, itaalia, prantsuse ja nüüd inglise keel. Keske(te) keel(t)e mõju muudab perifeerseid keeli, surub nende semantika ja süntaksi oma raamidesse. Nii on eesti keel aina enam võtnud üle üldeuroopa keele, „keskmise euroopa standardi“ (*Standard Average European* – SAE) jooni. Mitmel puhul on määrus asendunud sihitisega, vahel on selleks loodud või intensiivselt kasutusse võetud uus verb. Näiteks on viimasel aastakümnel valitsevaks saanud konstruktsioonid verbidega *rahastama* (kedagi, midagi) ja *nõustama* (kedagi), mis asendavad seniseid *raha andma* või *eraldama* või *jagama* (kellelegi, millegi jaoks) ja *nõu andma* (kellelegi). Vanemad väljendid, nagu (millestki) *mõnu tundma* või *mõnuga + verb* (*võta mõnuga, tee mõnuga, loe mõnuga*), on nüüd kadumas soome laenu *nautima* ees.

Nii võib tõdeda, et meie ja inglise või prantsuse keele põhisõnavara vahel

hakkab ikka enam tekkima üksühene vastavus. See ei ole nii valdav ilukirjanduse tõlgetes, kuid täiesti üldine tarbetõlgetes, olgu tegu jurisprudenti, tehnikaka või reklaamiga. Usun, et soome mõju kõrval on *nautima* üldistunud reklaamikeele mõjul, kinnistudes tõlkevasteks inglise sõnale *enjoy*. Võimalus kasutada üldmõistete väljendamiseks ühe sõna asemel sõnapaari, näiteks *veekogu* asemel *jõed-järved*, *sisikonna* asemel *kopsud-maksad*, *taevakeha* asemel *kuud-tähed*, *jäsemete* asemel *käed-jalad*, on jäänud kasutamata ja sellised, mordva (*erzja-mokša*) keeltes täiesti tavalised konstruktsioonid on meil säilinud üksikute reliktidena. Mõtte edasiandmisest-tõlkimisest on ikka enam saanud mõistete tõlkimine ja sellest aina enam sõnade tõlkimine. Eestikeelsete sõnade omavahelistest morfoloogilistest ja semantilistest seostest olulisemaks saavad oma sõnade seosed inglise sõnadega. Nii tekivad eesti keelde terminid, mis on formaalselt verbituletised, millele aga ei vasta mingi sama tähendusega verb. Demograafide uussõnaga *elulemus* peaks sobima kokku verb *elulema*. Sellist verbi aga ei ole ma kuskil kohanud ning tema keelesisesed seosed annavad talle veidi pejoratiivse või kergemeelse kõla: *elulema* toob meelde sõnad nagu *mõnulema*, *logelema*, *aelema*, *jagelema*, *nägelema*, *purelema*... *Meditatsioon*i eesti vasteks on pakutud ja mitmetes tõlgetes ka kasutatud sõna *mõtlus*. See sõna peaks aga olema tuletis verbist *mõtlemine*, kuuludes paradigmasse *ütlemine-ütlus*, *kaklema-kaklus*, *vestlema-vestlus*, *suplema-suplus* jne. Nii ei ole eesti keele süsteemis *mõtlus* muud kui *mõte* või *mõtlemine*. Ka siin on võõrkeelse sõna *meditation* ja meie *mõtluse* vastavust peetud olulisemaks kui vastavusi-seoseid *mõtluse* ja temataoliste eesti sõnade vahel.

Nagu olen püüdnud näidata, on meie keeleline tegevus olnud suuresti teadvustamata ja keelega oleme hakanud

teadlikult tegelema, oma keelt jälgima alles kirjaoskuse levides, veel enam aga tänu tõlkimisele. Me ei pane väga palju oma kõnes ja keeles tähele. Ning kui ka soovime vältida võõraid mõjusid, teeme seda vaid siis, kui neid mõjusid märkame, teadvustame. Muidugi ei pruugi meie arusaamad sellest, mis on oma ja mis võõras, alati paika pidada. Igal juhul on võõrastel mõjudel kõige lihtsam levida siis, kui me neid ei märka. Usun, et need, kes soovivad oma tuttavatel nautida ilusat ilma, ei mõtle sellele, et aitavad eesti keelest kõrvaldada mõnd vana ja omapärast konstruktsiooni. Nii võib *mutatis mutandis* ka eesti keele kohta öelda seda, mida Peter Mühlhäusler kirjutab mõnede teiste valdavalt euroopa keelte mõjul kirjakeelteks kujunenud keelte kohta: „Grammatiline kohandamine (*adjustment*), mida kohtame enamikus Vaikse ookeani piirkonna keeltes, mis on sattunud võõramaiste misjonite ja haridussüsteemide mõju alla, on selline, et mitmed näivalt elujõulised keeled (kui hindame neid kõnelejate arvu järgi), nagu fidži või samoa keel, on ometigi hääbunud; alles on jäänud enamasti ainult nende formaalsed tunnused, kadunud on nende semantilised ja pragmaatilised aspektid. Pelgalt leksikaalsete vormide jätkumine tõstab küsimuse keelesüsteemide identsusest, kuna võõras surve on viinud nii suure katkestuseni ja ümberstruktureerumiseni, et ajaloolise järjepidevuse mõiste muutub kasutuks” (Mühlhäusler 1996: 44–45).

Selline keele omapära märkamatu kadumine, nähtamatu assimileerumine pole siiski ebasümmeetriliste-ebavõrdsete keelekontaktide ainus võimalik tulemus. Teisi võimalusi näitab näiteks jaapani keel ja isegi inglise keel, mille tekstides algupäraseid oma sõnu võib olla tublisti alla poole, kuid mille omapäras ja elujõus siiski pole põhjust kahelda. Jaapani keele omapäraks võibki lugeda seda, et sääal esinevad

jaapani ja hiina sõnad kõrvuti, eri kontekstides võib märgida kas jaapani oma *yama* või hiina laen *san*, rahu jaapani *yasu* või hiina laen *an*. Varasematel aegadel kasutasid jaapanlased palju hiina kirjakeelt, sõnu küll endale häälduspäraseks muutes. Luulet kirjutati nii hiina kui ka jaapani keeles, kusjuures hiina- ja jaapanikeelne luule laadilt tublisti erinevad. Ka inglise teadustekstis domineerivad prantsuse ja ladina laenud, luules on pilt tunduvalt teine. Inglise luule (ja ingliskeelne luule) on kahtlemata omapärased. See viib mõttele, et tavapärane puristlik suhtumine laenudesse ja „võõrsõnadesse” ei pruugi olla sugugi kõige õigem viis keele omapära hoidmiseks. Võib-olla pole eesti keele hoidmise-arendamise mõttes kõige targem jätkata oma silpidest koosnevate *ad hoc* vastete otsimist uutele (ja vanadele) euroopa keelte sõnadele. Alternatiiv – võtta nad üle ladina-, kreeka- või inglisetüvelistena – ei pruugi ohustada keelt ja meelt sugugi rohkem kui praegune uute tuletiste ja väljamõeldiste tulv. Ons *kuvand* rohkem oma sõna kui *imidž* või *imago*, ons *suvand* rohkem oma sõna kui *option* ~ *optsoon*? Ons eesti keel kaotanud midagi selle läbi, et kutsume elektrit elektriks, mitte mingi omakõlalise sõnaga nagu soomlaste *sähkö*?

Keele omapärade ja sedakaudu ka tema kaitsmisele võib vaadata mitut moodi. Keele omapära avaldub nii sõnavaras kui ka konstruktsioonides, semantikas, paradoksaalselt isegi kalduvuses üle võtta ja assimileerida hulgani võõrsõnu. Praegune hoiak, kus eesti keelena nähakse üldeuroopa semantikaga ja võimalikult eestipärasest silpidest koosnevat keelt, on jäigavõitu ja tema tulemusi raske ennustada. Ent need võivad olla vastupidised oodatule. Paljud inimesed ei suuda oma emakeelt vabalt ja voolavalt rääkida, kardavad väljenduda ebakorrektselt. Kui inimene alatasa mõtleb, mis sõna

või vorm valida, on tulemuseks „sajajalgse efekt” (nüüd vist on õigeks vormiks kuulutatud *sadajalgne*): mõeldes, kuidas oma sadat jalga liigutada-sättida, ei saa sajajalgne enam edasi.

Kui inimeste loomulik emakeel on kooliõpetusega surutud korrektsusnõuete raamidesse, räägitakse areldi ja kõhklemisi ja sageli eelistatakse rääkimise asemel teksti mahalugemist. Vaba, loomulik kõne on ETV-s kaunis haruldane. Teisalt levib ametliku-korrektse kõnekeele kõrval praegu õpitud ja nõutud reegleid ignoreeriv, vahel lausa trotsivalt slängipärane keel, mida

püütakse meediast välja tõrjuda, kuid mis varem või hiljem endale nii kõnekeeles kui ka kirjakeeles eluõiguse saab, võib-olla tõrjudes praegu emakeelena õpetatu ja nõutu kitsamasse kroonukeele sfääri. Ei saa välistada ka võimalust, et praegused pingutused eesti keele kaitsmiseks, mis osalt põhinevad kahtlastel sotsiolingvistilistel arusaamad, ainult kiirendavad eesti keele taandumist kultuurkeelena.

JAAN KAPLINSKI

Kirjandus

- Bechert, Johannes 1990. The Structure of the Noun in European Languages. – J. Bechert jt (toim). Toward a Typology of European Languages. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Dornseiff, Franz 1994 [1922]. Das Alphabet in Mystik und Magie. Berlin: Teubner.
- Eisler, Robert 1910. Weltenmantel und Himmelszelt. München: Oskar Beck.
- Gaffney, Sean 2000. Do the Tibetan Translations of Indian Buddhist Texts Provide Guidelines for Contemporary Translators? – SOAS Literary Review (2), July 2000, lk 1–15.
- Kaplinski, Jaan 2002. Soome-ugri keeled ja filosoofia. – Looming, nr 2, lk 231–248.
- Kaplinski, Jaan 2009. Paralleele ja parallelisme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaplinski, Jaan 2011. Ebakombekalt kombekast. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 55–57.
- Mäger, Mart 1994. Linnud rahva keeles ja meeles. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Koolibri.
- Mühlhäusler, Peter 1996. Linguistic Ecology, Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region. London: Routledge.
- Sarv, Mari 2008. Värsimõõt ja hõimutunded: kvantiteedireeglid eesti regilaulus. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 409–420.